

Pap en brood tijdens de oude dag

Gepensioneerden in Amsterdam aan het einde van de middeleeuwen *

Jaco Zuijderduijn

TSEG 12 (3): 23–49

DOI: 10.5117/TSEG2015.3.ZUIJ

Abstract

An untroubled old age: pensioners in late-medieval Amsterdam

This paper provides an analysis of 67 corrody contracts from 1476-1538. By purchasing such a contract, the elderly acquired lifelong lodging and care in an institution – in this case the hospital of Sint-Pieter in Amsterdam. Most customers paid in kind, by handing over real estate and financial instruments to the hospital, or promising to do manual labour. Customers spent the equivalent of 250-400 day's wages of a skilled labourer: late-medieval retirement was relatively inexpensive and this brought corrodies within reach of middling groups. This result is discussed in terms of the decline of family ties in the late Middle Ages: the rise of retirement homes was a reaction to changing social structures in the late-medieval Low Countries. Hospitals providing relatively inexpensive pensions – such as Sint-Pieter – were of crucial importance for those individual looking for a dignified old age, but unable or unwilling to turn to family and friends.

* De auteur dankt René van Weeren voor zijn hulp bij het onderzoek en drie anonieme referenten voor hun commentaren.

1 Pap ende broodt in doude daghen

*Ende hier mede troost ick my seluen voort
 Gode bidick om pap ende broodt
 De moghende heeft dickwils mijn name gehoordt
 Dat my dies cleyn secours beschoodt
 Met wercken weer ick des honghers noodt
 Gode danck ick / can ick sonder claghen
 Noch bid ick soe ick eerst besloodt
 Om pap ende broodt in doude daghen.¹*

Aldus de Brugse rederijker Anthonis de Roovere (ca. 1430-1482) in de laatste strofe van een gedicht waarin hij arbeiders, ambachtslieden en pelgrims oproept hard te werken en tevreden te zijn met hun dagelijks brood: alleen dan zal God hen bijstaan met ‘pap en brood tijdens de oude dag’. Het schrikbeeld van de armlastige oude dag was reëel: het bekende cliché dat de meeste middeleeuweners relatief vroeg stierven is namelijk nergens op gebaseerd. Eeuwenlang was de levensverwachting bij geboorte wel erg laag, maar die werd vooral veroorzaakt door de hoge kindersterfte.² Wie de gevaarlijke kindertijd achter de rug had, kon gemakkelijk de zestig halen. Voor volwassenen was de oude dag met allerhande ouderdomskwaaltjes en ernstiger fysiek en geestelijk ongemak, waardoor men geen inkomen meer kon genereren, een realistisch vooruitzicht.

Op wie behalve God konden ouden van dagen terugvallen (afbeelding 1)? Historici wijzen al snel naar familie en vrienden en indien die niet thuis gaven de parochiale armenzorg.³ De Roovere noemt in zijn gedicht ook enkele andere mogelijkheden. De *klimmers* die kerken en torens bouwen houdt hij voor *al en gaerdy gheen schadt / u sal geschien, pap ende broodt in doude daghen*: ‘ook als jullie geen vermogen opbouwen [zal God jullie voorzien van] pap en brood tijdens de oude dag’. Tegen de pelgrims zegt

1 J.J. Mak (ed.), *De gedichten van Anthonis de Roovere* (Zwolle 1955) 343.

2 S. Shahar, ‘Who were old in the middle ages?’, *Social history of medicine* 6 (1993) 313-341, 328-329.

3 Een goed overzicht bieden: M.R. Prak, ‘Armenzorg 1500-1800’ in: J.L.J.M. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen (eds.), *Studies over zekerheidsarrangementen: risico’s, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 49-90; M.H.D. van Leeuwen, ‘Logic of charity: poor relief in pre-industrial Europe’, *Journal of interdisciplinary history* 24 (1994) 589-613; P. Laslett, ‘Family, kinship, and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe: a consideration of the “nuclear hardship hypothesis”’, *Continuity & change* 3 (1988) 153-175.

hij *al en zijdy gheen groote rente coopers, ghetrouwen aerbeydt is hooghe ghetelt*: ‘jullie investeren wel niet in financiële instrumenten, maar jullie werk wordt hoog geacht [door God].⁴ De rederijker geeft met deze passages aan dat sparen en investeren in financiële instrumenten, zoals een lijfrente, manieren waren om zich van een zorgeloze oude dag te voorzien. Daarin staat hij niet alleen: in de middeleeuwse didactische literatuur roepen auteurs hun lezers regelmatig op te sparen voor hun oude dag op straffe van de schandelijke gang naar het armenhuis.⁵ In dit artikel staat de vraag centraal hoe reëel zulk advies was.

Afbeelding 1 Ravensburger Schutzmantelmadonna (1480)

In de late middeleeuwen waren voorstellingen van Maria, waarin zij kwetsbare gelovigen met haar mantel bescherming biedt, zeer populair. De afbeelding gaat terug op de middeleeuwse *Mantelschutz*, een rechtsgebruik waarbij men een ander rechtsbescherming bood door hem met een mantel te bedekken.

Bron: Wikimedia commons, foto door Andreas Praefcke.

4 Mak, *De gedichten*, 342.

5 S. Shahar, *Growing old in the middle ages. Winter clothes us in shadow and pain* (London 1997) 9, 93; H. Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (Amsterdam 2011; eerste druk 1979) 161-162.

Het sparen voor de oude dag is recent op de agenda gezet door Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden. Zij brachten dit in verband met de opkomst van een nieuw familiesysteem in Noordwest-Europa: het Europees huwelijkspatroon. Vanaf de late middeleeuwen zien zij de opkomst van het kerngezin dat onder meer gekenmerkt werd door 'neolokaliteit': kinderen verlieten het ouderlijk huis zodra zij huwden. Het gevolg was dat veel ouderen geen inwonende kinderen hadden en hun oude dag zelfstandig wonend doorbrachten. Om dit mogelijk te maken was het zaak voorbereidingen te treffen.⁶ Dit artikel behandelt één van de financiële instrumenten die ouderen in de late middeleeuwen konden gebruiken als oudedagsvoorziening: de 'preuve'. Tegen betaling van een som geld verwierven ouderen het recht op levenslange kost en inwoning in een klooster of gasthuis, alleen of met een partner; zij worden in de bronnen 'kostkopers', 'proveniers' of 'commensalen' genoemd. Zulke oudedagsvoorzieningen komen voor vanaf de dertiende eeuw in grote delen van Europa, maar meestal ging het daarbij om contracten tussen ouders en kinderen of andere familieleden.⁷ Het clusteren van proveniers of commensalen in bejaardenhuisen, zoals het Amsterdamse Sint-Pietersgasthuis, kwam minder vaak voor: enkele van de vroegste aanzetten hiertoe zien we in het noordoosten van de Noordelijke Nederlanden, en in de Zuidelijke Nederlanden.⁸ Zoals we verderop nog zullen zien, moet dit waarschijnlijk toegeschreven worden aan de relatief vroege verstedelijking in deze gebieden.

Een register van het Amsterdamse Sint-Pietersgasthuis, dat zich vanaf het einde van de vijftiende eeuw op de ouderenzorg stortte, biedt aan de hand van 67 kostkopercontracten inzicht in deze oudedagsvoorzieningen. Het artikel beantwoordt een viertal vragen: wat kostte een 'preuve'? Welke sociale groepen oefenden vraag uit naar deze oudedagsvoorzieningen? Hoe financierden zij deze? En waarom zien we juist in deze periode schaalvergroting, waarbij sommige Hollandse gasthuizen zich meer gingen specialiseren in ouderenzorg? Voor we aan het beantwoorden van deze vragen

6 T. de Moor en J.L. van Zanden, 'Girl Power: The European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period', *The economic history review* 63 (2010) 1-33, 23-24.

7 A. Bouman, J. Zuijderdijn en T. de Moor, 'From hardship to benefit: A critical review of the nuclear hardship theory in relation to the emergence of the European Marriage Pattern' *Centre for global economic history working paper* nr. 28 (2012) 17-21.

8 J.A. Kossmann-Putto, 'Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden' in: D.P. Blok et al (ed.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 2 (Haarlem 1982) 254-267, 261-262; G. Marechal, 'Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden', in: D.P. Blok et al (ed.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 2 (Haarlem 1982) 268-280, 278-279.

toekomen, bespreken we de instellingen die vanaf de late middeleeuwen oudedagsvoorzieningen aanboden en kijken we in het bijzonder naar het Sint-Pietersgasthuis. Een analyse van de kostkopercontracten toont aan dat er twee arrangementen waren: een relatief luxe ‘provenierscontract’ en een eenvoudig ‘commensalencontract’. De laatste kostte ongeveer een jaarsalaris van een geschoolde arbeider en was daardoor ook betaalbaar voor mensen uit sociale middengroepen. Hoewel sommigen van hen wellicht gespaard hadden voor hun oude dag, blijkt uit een analyse van de financiering dat ouderen ook hun toevlucht namen tot ad-hoc oplossingen: zij zetten bijvoorbeeld arbeid in als betaalmiddel. Tenslotte koppelen we de toegang tot kostkopercontracten aan familiestructuren en de bijbehorende overlevingsstrategieën. De late middeleeuwen waren een overgangsfase waarin zich nieuwe, meer individualistische samenlevingsvormen manifesteerden – vooral in de sterk urbaniserende Lage Landen. Het kostkopercontract faciliteerde deze ontwikkeling: het stelde ouders en kinderen in staat een zelfstandig huishouden op te zetten zonder de verplichting tot ‘mantelzorg’ tijdens de oude dag. De keerzijde van de medaille was dat dit leidde tot vervreemding van familiekapitaal: spaargeld, roerend en onroerend goed gingen op aan kostkopercontracten.

2 Het kostje gekocht

Voor we verder ingaan op de kostkopers, is het zinnig te memoreren dat het gros van de ouderen in de late middeleeuwen in meer of mindere mate afhankelijk was van familie en vrienden. Hoe belangrijk dergelijke zorg was in deze periode en hoe deze zich ontwikkelde, valt nauwelijks te achterhalen,⁹ maar het lijkt niet te gewaagd om te veronderstellen dat de voorkeur van de meeste ouderen uitging naar deze zorg. Wie geen beroep kon doen op familie of vrienden, of dit niet wilde doen, kon in de middeleeuwen op verschillende manieren een uitkering regelen die neerkwam op wat wij een pensioen noemen. Vanaf de dertiende eeuw werd spaargeld wel geïnvesteerd in een lijfrente, die recht gaf op een jaarlijkse uitkering voor de rest van de levensduur. Gezien het hoge rendement van circa 10%, vormde de lijfrente een relatief goedkope pensioenvoorziening. Recent

9 Een geslaagde poging de praktijk van familierelaties in deze periode te reconstrueren is: P.C.M. Hoppenbrouwers, ‘Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuwse Holland’, *Historisch tijdschrift Holland* 17 (1985) 69-108.

onderzoek toonde aan dat velen hier aan het einde van de middeleeuwen in investeerden.¹⁰ Maar er was ook een nadeel verbonden aan de lijfrente: deze voorzag in een jaarlijkse som geld, waardoor de ‘gepensioneerden’ nog altijd zelf allerlei zaken moesten regelen, zoals het boodschappen halen. Bovendien liepen zij het risico op uitholling van hun pensioenen, bijvoorbeeld door inflatie en muntmanipulatie, of zelfs tijdelijke stopzetting van uitkeringen als een lijfrenteverkoper in gebreke bleef.¹¹

Een oplossing voor deze problemen was om als kostkoper kost en inwoning in een klooster of gasthuis te verwerven. Deze constructie lijkt sterk op de lijfrente, maar met als belangrijk verschil dat er werd geïnvesteerd in levenslange zorg – en dus niet in een geldelijke uitkering. De voordelen zijn evident: de oude van dagen ontving de eerste levensbehoeften zonder daar zelf een actieve rol in te spelen, en zonder grote financiële risico’s te lopen – de risico’s werden immers afgewenteld op de instellingen.¹² Voor het voortbestaan van die instellingen was het zaak kostkopers een voldoende hoge inkoopsom te laten betalen. In de vroegmoderne tijd werd er een inschatting gemaakt van de levensverwachting van de kostkoper – en daarmee de te verwachten kosten van levensonderhoud.¹³ Dat kloosters ook in de late middeleeuwen er al voor waakten dat kostkopers voldoende betaalden, is betoogd door Bell en Sutcliffe.¹⁴ Zij concludeerden dat daarbij een schatting gemaakt werd van de levensverwachting en dat er dus sprake was van een rudimentaire verzekeringswiskunde; de daarmee vastgestelde prijzen vrijwaardden kloosters van financiële malaise. Waar de laatmiddeleeuwse regenten van het Sint-Pietersgasthuis de inkoopsom precies op baseerden, is moeilijk te achterhalen, omdat zij in het register dat in dit artikel centraal staat geen leeftijden bij inkoop hebben opgegeven. Dat regenten een prijs vaststelden die tenminste in enige mate in verhouding stond tot de te leveren goederen en diensten – en dat het dus niet ging om liefdadige opnames, waarbij mensen gewoon hun bezittingen moesten

10 J.L. van Zanden, J. Zuiderduijn en T. De Moor, ‘Small is beautiful. On the efficiency of credit markets in late-medieval Holland’, *European review of economic history* 16 (2012) 3-23; J. Hanus, *Tussen stad en eigen gewin. Stadsfinanciën, renteniers en kredietmarkten in 's-Hertogenbosch (begin zestiende eeuw)* (Amsterdam 2007) 69-76; M. van der Heijden, *Geldschieters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden, 1550-1650* (Amsterdam 2006) 146-189.

11 C.J. Zuiderduijn, *Medieval capital markets. Markets for 'renten', state formation and private investment in Holland, 1300-1550* (Leiden/Boston 2009) 128.

12 A. Bell and C. Sutcliffe, ‘Valuing medieval annuities: were corrodies underpriced?’ *Explorations in economic history* 47 (2010) 142-157, 147.

13 H. Schmitz, *Het proveniershuis van Schiedam. Vijf eeuwen instelling van weldadigheid* (Schiedam 1966) 37-39.

14 Bell en Sutcliffe, ‘Valuing medieval annuities’.

overdragen – blijkt het duidelijkst uit de woorden van de Leidse scheepstimmerman Cornelis Meynertsz. In 1541 verklaarde deze dat ‘...indien hijs vermochte, soude gaern mit sijn huysvrouwe haer leven lanck coopen haeren cost’.¹⁵ Met andere woorden: Cornelis zou graag kostkoper worden, maar in 1541 kon hij zich dat nog niet veroorloven. In het register van het Sint-Pietersgasthuis zien we bovendien tal van aanwijzingen dat er over de inkoop som werd onderhandeld. In een van de contracten werd expliciet gesteld dat de regenten tevreden waren met de som die uitonderhandeld was:

Item gherit henricz ende katrijn sijn wijf hebben hoer cost inde gasthuijs ghecoft om somme van penningen daer die gasthuijsmeesters wel of voermoecht sijn [=tevreden mee zijn]...¹⁶

Bovendien bewaakten de regenten de voorwaarden van de contracten, zoals ene Sijmon Sclijper ondervond. Hij ging in 1486 samen met zijn vrouw ‘in die kost van eten ende drincken’ en ‘hier voor heft hij den gasten ghegheven driehondert gulden’. In 1497 overleed Sijmon’s vrouw, waarop hij hertrouwde. Om in het Sint-Pietersgasthuis samen te leven met zijn tweede vrouw moest Sijmon echter bijleggen: ‘daer boven sel Sijmon alle jaer betalen’. Het bedrag is niet goed leesbaar, maar dat zal conform de gebruikelijke jaartarieven wel zo’n 10-20 gulden per jaar zijn geweest.¹⁷ Belangrijker dan dat is de constatering, dat de tweede vrouw niet zomaar de plaats van de eerste kon innemen: de levenslange kost en inwoning gold alleen degenen die in 1486 het contract gesloten hadden. Met de intrede van de tweede vrouw ontstond er een nieuwe situatie, waarbij Sijmon en het Sint-Pietersgasthuis opnieuw moesten onderhandelen.¹⁸ Iets soortgelijks gebeurde bij een vrouw uit Harderwijk, die aanvankelijk voor negen gulden een jaar in het Sint-Pietersgasthuis verbleef. Toen na verloop van tijd besloten werd haar kostkoper te maken, moest er bijbetaald worden:

Item philips geritz. sal ons gheven twisken dit ende mej 50 gulden current ende des sal dit wijff hier bliven hoer leven lanck...¹⁹

15 N.W. Posthumus, ‘Een zestiende-eeuwsche enquete naar de buitenneringen rondom de stad Leiden’, *Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap* 33 (1912) 1-95, 30.

16 Stadsarchief Amsterdam, Archief van de gasthuizen (SAAG) 82 f. 24v.

17 Zie voor opname voor een jaar: SAAG 82 f. 5, 12, 13, 15 etc.

18 SAAG 82 f. 29v.

19 SAAG 82 f.5; ibidem f. 14, 16v.

Om deze vrouw een onderkomen voor de rest van haar leven te bieden, diende de ons verder onbekende Philips Geritz, 50 gulden te betalen. Het tijdelijke verblijf van de vrouw werd pas blijvend toen er betaald werd door een derde. Dat er aan een vastgestelde prijs voldaan moest worden blijkt ook uit het contract van Baert Dirck Wiggers wijf, waarin werd gesteld:

...sij was ons schuldich 70 korrent gulden... ...ende sij heeft ons betaelt met renten hair cost...²⁰

Voor de kost was Baert het gasthuis 70 gulden schuldig. Bovendien werd bepaald, dat indien de door Baert ingebrachte rentebrieven niet het beloofde rendement opbrachten, het Sint-Pietersgasthuis enkele van haar familieleden aansprakelijk kon stellen.²¹ Kostkopers waren dus letterlijk 'kopers' en de regenten van het Sint-Pietersgasthuis verkopers, die er streng op toezagen dat de overeengekomen inkoopsommen ook daadwerkelijk voldaan werden. Er was sprake van een transactie 'op zakelijke grondslag' – een commerciële transactie dus, zoals ook verschillende andere auteurs menen.²² Hoe die prijsvorming precies vorm kreeg, en welke factoren daarbij van belang waren, ligt buiten het bestek van dit artikel, en zal aan de hand van vervolgonderzoek moeten blijken.²³ Het lijkt echter niet te gewaagd aan te nemen dat leeftijd en lichamelijke gesteldheid van de kostkoper een belangrijke rol speelden.

Dat het verkopen van de kost was gericht op het binnenhalen van geld, en niet op liefdadigheid, blijkt ook uit het voorkomen van kostkopers in kloosters. Deze grove inbreuk in de monastieke orde – waarbij leken het vrome leven van monniken en nonnen verstoorden – kwam voort uit geldgebrek: door de kost te verkopen konden abten en abdissen de nood lenigen.²⁴ Kloosters waren genoodzaakt over te stappen op commerciële ouderenzorg zodra zij, bijvoorbeeld onder invloed van vroege reformatorische bewegingen, de aanwas van nieuwe bewoners zagen afnemen. Volgens I.H. van Eeghen waren kostkopers aan het einde van de middeleeuwen in Amsterdam te

20 SAAG 82 f. 30v.

21 Soortgelijke voorbeelden van garantstelling zijn te vinden in: SAAG 82 f. 5v, 31.

22 L. Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* (Utrecht 2008) 734; P. Thane, *Old age in English history: past experiences, present issues* (Oxford 2002) 81-82; Shahar, *Growing old*, 105, 111.

23 Een eerste aanzet daartoe is: J. Zuijnderdijn, 'What did retirement cost back then? The evolution of corrody prices in Holland, c. 1500-1800, *CGEH working paper* 53 (2013).

24 A.G. Little, 'Corrodies at the Carmelite friary of Lynn' *The journal of ecclesiastical history* 9 (1958) 8-29, 14-15.

vinden in alle kloosters behalve dat van de Clarissen.²⁵ In de oudste beschikbare stadsrekeningen, uit de zestiende eeuw, zien we inderdaad dat vrijwel alle kloosters aan de stad accijns betaalden voor de kostkopers die zij herbergden. Het tarief per jaar was acht schellingen voor mannen, vier schellingen voor vrouwen en jongens, en twee schellingen voor meisjes.²⁶ De gemiddelde bijdrage per klooster per jaar was iets minder dan zeven schellingen,²⁷ wat neerkomt op minder dan één man, minder dan twee vrouwen en of jongens, of minder dan vier meisjes per klooster per jaar. Het aantal proveniers in dit soort instellingen was dus enerzijds wijd verbreid, maar bleef tegelijk beperkt: het Sint-Lucia klooster droeg gemiddeld het meeste af voor proveniers: 12,9 schellingen per jaar. Ook hier zullen er dus meestal niet meer dan enkele kostkopers ingewoond hebben.

Ook gasthuizen werden in deze periode geconfronteerd met veranderingen: humanisten stonden veel kritischer tegenover de armen, waardoor de typisch middeleeuwse armenzorg, die zonder aanzien des persoons bedeelde, langzamerhand verdween. In plaats daarvan kwam een armenzorg die zich richtte op de veel kleinere groep 'eerlijke armen': wezen, weduwen en ouden van dagen. Het was de bedoeling dat ouderen die zichzelf konden bedruipen dat vooral zouden doen, door zich voor te bereiden op hun oude dag. De nieuwe burgermoraal die in deze periode opkwam²⁸ schreef spaarzin en zelfredzaamheid voor; de kostkoper paste perfect in dit plaatje. Los daarvan brachten kostkopers geld in het laatje. Hun inkoopsummen vormden vaak een belangrijke inkomstenbron: in 1459/60 vormde de inkoopsum van één vrouw, 45 gulden, 7% van de jaarinkomsten van het Oude gasthuis van Amsterdam.²⁹ Geen wonder dat bestuurders maar wat graag de kost verkochten: vanaf de late vijftiende eeuw begonnen sommige gasthuizen in Holland zich langzaam maar zeker toe te leggen op commerciële ouderenzorg.³⁰ Ook het Sint-Pietersgasthuis, dat in deze bijdrage centraal staat, maakte deze ontwikkeling door. De opkomst van gespecialiseerde ouderenzorg zette zich voort in de vroegmoderne

25 I.H. van Eeghen, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam van de 14^e tot het eind der 16^e eeuw* (Amsterdam 1941) 42; M. Carasso-Kok en C.L. Verkerk, 'Eenheid en verdeeldheid. Politieke en sociale geschiedenis tot in de zestiende eeuw', in: M. Carasso-Kok (ed.) *Geschiedenis van Amsterdam. Tot 1578. Een stad uit het niets* (Amsterdam 2004) 205-250, 243-244.

26 Van Eeghen, *Vrouwenkloosters*, 42.

27 De gemiddelde bijdrage per klooster per jaar was 6,84 schellingen.

28 Pleij, *Het gilde*.

29 B.R. De Melker, *Metamorfose van stad en devotie. Ontstaan en conjunctuur van kerkelijke, religieuze en charitatieve instellingen in Amsterdam in het licht van de stedelijke ontwikkelingen, 1385-1435* (Amsterdam 2002) 251-252.

30 De Melker, *Metamorfose*, 251 noot 134.

periode, toen gasthuizen in grote steden als Amsterdam en Leiden onderdak boden aan honderden proveniers: oudedagsvoorzieningen waren *big business* geworden waarin flinke sommen geld omgingen.³¹

3 Herfsttij in het Sint-Pietersgasthuis

Aan het einde van de vijftiende eeuw telde Amsterdam zes gasthuizen, waarvan twee buiten de stadsmuren. Hier werden de meest kwetsbare Amsterdammers opgevangen, waaronder ouderen.³² Eén van deze instellingen, het Sint-Pietersgasthuis legde zich in toenemende mate toe op de commerciële ouderenzorg. Het was in de veertiende eeuw gesticht door een religieuze broederschap, het Sint-Pietersgilde.³³ De oudste vermelding is uit 1395, en van een jaar later dateert een aflaat van 40 dagen voor pelgrims die het gasthuis zouden bezoeken om zich daar om de bewoners te bekommeren. Eenzelfde aflaat werd in het vooruitzicht gesteld aan degenen die geld gaven voor de bouw van het gasthuis. In 1486 was het Sint-Pietersgasthuis ingericht op de opvang van 200 personen.³⁴ In 1492 werd het verenigd met het oudste gasthuis van Amsterdam, dat van Sint-Elisabeth.³⁵ Dit gezamenlijke gasthuis herbergde merkwaardig genoeg minder bewoners: I.H. van Eeghen berekende dat er medio zestiende eeuw hooguit ca. 90 personen verbleven.³⁶ Na de Alteratie van 1578, toen de katholieke stadsregering werd afgezet, werd het gecombineerde Sint-Pieters- en Elisabethgasthuis verplaatst naar de gebouwen van de kloosters van de Oude en Nieuwe nonnen aan de Grimburgwal. In een contemporaine bron wordt het 'een heerlick gebouw, het vermaerste en aensynlykste hospitaal in héél Hollant' genoemd, daarbij verwijzend naar de situatie vóór 1578.³⁷ Of dat echt het geval was, is nog maar de vraag: uit de schaarse gegevens zou namelijk ook opgemaakt kunnen worden dat het gasthuis het niet geweldig deed. In 1486 was het volgens de gasthuismeesters arm-

31 Zuijderduijn, 'What did retirement cost'.

32 Carasso-Kok en Verkerk, 'Eenheid en verdeeldheid', 243.

33 J. Vis, *Onder uw bescherming. De katholieken en hun ziekenzorg in Amsterdam* (Amsterdam 1998) 22.

34 Vis, *Onder uw bescherming*, 28-29.

35 J. Vis, *De poort. De Oudemanhuispoort en haar gebruikers 1602-2002* (Amsterdam 2002) 15.

36 I.H. van Eeghen, 'Van gasthuis tot academisch ziekenhuis', in: D. de Moulin, I.H. van Eeghen en R. Meischke (red.), *Vier eeuwen Amsterdams binnengasthuis* (Amsterdam 1981) 47-104, 54.

37 J.I. Pontanus, *Rerum et urbis Amstelodamensium historia* (Amsterdam 1611) 114-115. Vertaling van de passage in: J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam. Derde deel. Vervolg van het tweede tijdperk. De ontwikkeling van Amsterdam* (Amsterdam 1881) 230.

lastig en had het weinig inkomsten. Om de financiële problemen het hoofd te bieden verzochten zij de paus om toestemming aflaten te verkopen ten bate van het gasthuis.³⁸ Ook de toenemende verkoop van provenierscontracten aan ouden van dagen, die in deze periode van start ging, moet wellicht in dit licht bezien worden: vooral in de jaren tachtig van de vijftiende eeuw werden er veel contracten afgesloten (tabel 1).

Tabel 1. Contracten in het register van het St. Pietersgasthuis Amsterdam per decennium

Decennium	Aantal contracten
1470-1479	1
1480-1489	20
1490-1499	9
1500-1509	9
1510-1519	2
1520-1529	8
1530-1539	5
Onbekend	13
Totaal	67

Bron: SAAG 82.

Het vroegste overgeleverde kostkopercontract van het Sint-Pietersgasthuis stamt uit 1395. Ave van der Zipe beklagde zich in dit contract over haar echtgenoot, Jan die Grave, die haar al lang geleden had verlaten en haar goederen had verkwanseld. Het enige wat zij nog over had, was een huis en erf in Voghelenzanc, in de wijk Gansoord. Ave toog 'van armoeden' naar het Sint-Pietersgasthuis 'want zij hair noetdrufte niet en hadde'. In ruil droeg zij haar huis en erf over aan het gasthuis; de gasthuismeesters beloofden op hun beurt 'haer weder hair leven lanc hair noetdrufte in dat ghashuys te ghevene'.³⁹ Ave verwierf dus levenslange kost en inwoning; als tegenprestatie schonk zij haar huis en erf aan het gasthuis. In de late middeleeuwen was dit een gebruikelijke manier om als provenier aangenomen te worden – verderop in dit artikel zullen we nog vele voorbeelden van betaling in natura tegenkomen. Aangezien Ave onroerend goed bezat moet de 'armoede' waaraan in het contract gerefereerd wordt niet letterlijk worden genomen, maar eerder gezien worden als immateriële armoede (het onvermogen zelfstandig te blijven wonen).

³⁸ Vis, *Onder uw bescherming*, 29.

³⁹ P.H.J. van der Laan, *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400* (Amsterdam 1975) 481.

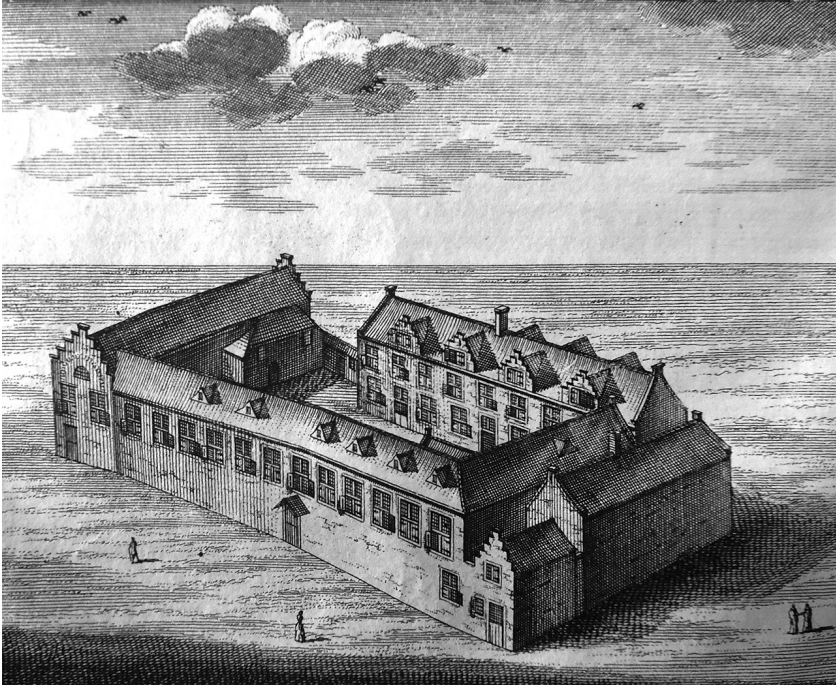

Afbeelding 2 Grote en kleine vleeshal te Amsterdam, naar Claes Jansz. Visscher (II) (1586-1652), die deze afbeelding in 1611 maakte.

Na de Alteratie van 1578, waarbij het katholieke stadsbestuur werd afgezet, kregen veel kerkelijke gebouwen een nieuwe functie. De kapel van het Sint-Pietergasthuis, links afgebeeld, werd een vleeshal, hetzelfde gebeurde met de kapel van het Margrietenklooster, rechts afgebeeld. In het midden is de visbank van de boerenvismarkt te zien.

Documentatie: Theo Bakker: <http://www.theobakker.net/pdf/markten.pdf>.

Bron: Rijksmuseum, RP-P-1880-A-3842.

Afbeelding 3 Sint-Pietersgasthuis, anno 1544.

Johannes van Septeren (?-?)

Deze prent uit 1729 is gebaseerd op de afbeelding van het Sint-Pietersgasthuis op de kaart van Amsterdam uit 1544, van Cornelis Anthonisz. (1500-1553). Linksboven is de kapel te zien, die na 1578 in gebruik zou komen als vleeshal

Bron: I. Le Long, *Historische beschryvinge van de Reformatie der stad Amsterdam* (Amsterdam 1729) 304.

Welke leefomstandigheden zou Ave aangetroffen hebben? We moeten dit soort bejaardenzorg zeker niet idealiseren: de kostkopers waren onderworpen aan een strikte tucht. Wie zich misdroeg riskeerde 'aan de dijk gezet' te worden: voor een periode het huis moeten verlaten. In een aantal contracten, wellicht aangegaan met notoire probleemgevallen, werd dit ook expliciet verwoord. Zo tekende Willige Simons Slipers ervoor dat 'sij sal vredich leven of men sal se op den dijk setten nae ouder ghewoente'.⁴⁰ Daarnaast zijn er aanwijzingen dat de vrouwen aan het werk gezet werden: Katrijn Hilbrantdr., die in 1482 keurig had betaald voor een plekje in Sint-Pieter, betaalde in 1485 nog eens zeven gulden 'om datse in dat gasthuus nyet

⁴⁰ SAAG 82 f. 6v.

nayen en sel noch linnen noch wollen dan van mynnen'.⁴¹ Katrijn kocht haar arbeidsplicht dus af omdat zij het liever wat rustiger aan deed – oftewel: 'van mynnen'.

Over het eten zijn wij slechts matig geïnformeerd. Pieter Wem kreeg een mengel bier per maaltijd,⁴² maar wat er verder op het menu stond is niet bekend. Heel geweldig zal het niet geweest zijn: het contract van Aernt Jansz. en zijn vrouw Lijsbeth Jansdr. gaf het echtpaar recht op eten 'alsoe goet ende quaet als men int dat ghashuus cocken spijsset'.⁴³ We mogen niet vergeten dat de kostkopers van voedsel werden voorzien door een keuken die ook kookte voor lieden die een beroep deden op armenzorg; de kok was daarom stellig gedwongen de hand op de knip te houden.

4 De klanten van Sint-Pieter

Een register van het Sint-Pietersgasthuis bevat 67 provenierscontracten uit de periode 1476-1538. Daarnaast bevat het register ook opnamecontracten voor één jaar,⁴⁴ tijdelijke opnames voor een kortere periode⁴⁵ en ook arbeidscontracten.⁴⁶ Deze worden hier buiten beschouwing gelaten. De provenierscontracten bieden ons de mogelijkheid te achterhalen om welke mensen het ging. Van de 67 proveniers in onze studie zal IJslant, omschreven als 'een grof out wijff van Hairlem' ongetwijfeld de vijftig gepasseerd zijn,⁴⁷ maar verder is het gissen naar leeftijden. Dat er een minimumleeftijd gehanteerd werd, waarschijnlijk van 50 jaar, is echter zeer waarschijnlijk.⁴⁸ We weten verder ook weinig over de verblijfsduur: gezien de inkoopsum die zij betaalden zullen de klanten steevast verwacht hebben nog lang te leven, en dus lang te profiteren van hun investering, maar veel informatie hebben we niet.⁴⁹

41 SAAG 82 f. 27.

42 SAAG 82 f. 23.

43 SAAG 82 f. 34.

44 SAAG 82 f. 6.

45 SAAG 82 f. 23.

46 SAAG 82 f. 21v.

47 SAAG 82 f. 5v.

48 Van andere instellingen die zich richtten op bejaardenzorg, zoals het Amsterdamse Oude Mannen- en Vrouwen Gasthuis in 1550, en het Sint-Jorishof in de zeventiende en achttiende eeuw, weten we dat zij de vijftigjarige leeftijd als grens stelden (Zuijderduijn, 'What did retirement cost'; Vis, *De poort*, 22).

49 De verblijfsduren die we kennen bedragen tien, zes, twee en één jaar (SAAG 82 f. 3v, 5v, 15v, 22).

Voor we kijken naar de sociale stratificatie is het van belang uit te leggen dat er in het Sint-Pietersgasthuis twee arrangementen waren: die voor 'proveniers', die een eigen kamer of zelfs huisje hadden, en die voor 'commensalen', die een bed op de ziekenzaal hadden.⁵⁰ De laatsten worden in de bron omschreven als mensen die 'onder de lampe gelijk een sieck' verblijven of 'om gode wille' zijn opgenomen.⁵¹ Hoewel de frase 'om gode wille' lijkt te duiden op liefdadigheid, maakt het contract van Reijer Florijsz., uit 1497, duidelijk dat dit niet het geval was: deze 'om gode wille' opgenomen kostkoper betaalde een inkoopsum van ca. 21 gulden. De lamp waarnaar wordt verwezen hing waarschijnlijk voor het bed of de bedstede: Lijsbeth Claesdr. diende 'onder de lamp voer haer bedde te bliven alsoe langhe als zij haer reckellic ende eerlicken dracht'.⁵² Van Jan Heynricksz. van Deventer weten we dat hij 'die cost hebben [zal] sittende onder die lamppe'.⁵³ Dat het ging om verblijf in en rondom een bed blijkt ook uit het contract van Aelgen Jacobs: zij had 'haer cost gecoft tot Hans Jans bed' (d.w.z. het bed dat eerder door Hans Jans werd 'bewoond'). Van Beatrijs oude Jacobs weten we dat zij betaalde voor een bed in het 'ziekenhuis'.⁵⁴ Deze commensalen betaalden dus voor een bed of bedstede en ontvingen hun eten voor hun bed.⁵⁵ Van het merendeel van hen staat vast dat zij bij intrede een inkoopsum betaalden.

Onder de commensalen treffen we elf mannen, vijf vrouwen en één echtpaar; onder de proveniers 22 mannen, twintig vrouwen en zeven echtparen.⁵⁶ Vooral onder de mannen was het 'uitgeklede' commensalencontract dus relatief populair. Eén beroepsgroep die gebaat kan zijn geweest bij zo'n constructie was die van de zeelieden: Gerijt Jansz. Stuerman bedong dat 'wil hij zejlen of mit een scuyt varen altijt sal hij gaen ende comen'.⁵⁷ Een andere mobiele beroepsgroep bestond uit de seizoenarbeiders, zoals Dirc Pietersz. Pelsler die bedong dat: 'als hij buiten sal wercken sal hij buten eten en slapen'.⁵⁸ Indien zij niet werkten konden deze mannen rekenen op een bed in het Sint-Pietersgasthuis. Verder treffen we nog

50 Deze tweedeling werd ook geconstateerd door: A. Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden eeuw* (Amsterdam 2001) 183.

51 SAAG 82 f. 4v, 5. Dat het gaat om synoniemen blijkt bijvoorbeeld uit de combinatie van 'onder de lamp' en 'om gode wille' in het contract van Lijsbeth Claesdr. (ibidem f. 10v).

52 SAAG 82 f. 10v.

53 SAAG 82 f. 13.

54 SAAG 82 f. 12v.

55 SAAG 82 f. 6v,

56 In één geval kon de sekse niet vastgesteld worden.

57 SAAG 82 f. 18v.

58 SAAG 82 f. 15.

de metselaar Willem die Cruijster aan, maar daarbuiten worden er geen beroepen van commensalen vermeld.⁵⁹ Onder de proveniers treffen we een 'binnenlandsvaarder' (een schipper), een chirurgijn, een kapelaan, een priester, 'die stedeknecht' (een functionaris van het stadsbestuur),⁶⁰ een klompenmaker ('stilgangmaker'), een koster, en een timmerman.⁶¹ Sommigen oefenden wellicht nog hun beroep uit. Verder moet opgemerkt worden dat deze groep op het oog uit mensen bestaat met beroepen die we met het sociale middenveld van de laatmiddeleeuwse stad associëren: mensen die wel enig vermogen hadden, maar in het geval van arbeidsongeschiktheid het risico liepen tot armoede te vervallen. Dit blijkt bijvoorbeeld ook uit een analyse van de vermogenspositie van commensalen en proveniers in het Leidse Sint-Hiëronymusdalklooster: de ouderen die daar medio zestiende eeuw terechtwamen, waren afkomstig uit de sociale middengroepen.⁶² Voor mensen die tijdens hun werkzaam leven het hoofd wel boven water konden houden, maar vreesden tijdens hun oude dag te verarmen, bood een commensalen contract uitkomst – de Spartaanse condities die daaraan verbonden waren namen zij op de koop toe.

5 Wie zal dat betalen?

Kostkopers betaalden naar schatting ca. 75-125 gulden – ca. 250-400 daglonen van een geschoolde arbeider.⁶³ Dit was natuurlijk een flinke som, maar niet onoverkomelijk voor mensen uit sociale middengroepen. Voor we ons buigen over de inkoopsummen is het eerst zaak te kijken naar de betalingswijzen. Proveniers betaalden niet alleen contant, maar hanteerden een variëteit aan betaalwijzen: tabel 2 toont dat slechts elf van de 67

59 SAAG 82 f. 16v.

60 Deze 'stedeknecht' verwierf het provenierscontract wellicht als uitvloeisel van zijn werkzaamheden in dienst van de stad – als een soort pensioenplan – hoewel we daaraan toe moeten voegen dat hij 100 gulden betaalde.

61 SAAG 82 f. 1, 19, 22, 22v, 25v, 27v, 33, 34v.

62 J. Zuijderduijn, 'St. Hiëronymusdal: a retirement home in late-medieval Leiden', working paper 2013, 23. Zie: <https://leidenuniv.academia.edu/JacoZuijderduijn>. De hier gehanteerde methode – commensalen en proveniers koppelen aan belastingregisters – kon vanwege de afwezigheid van deze bronnen in Amsterdam, niet uitgevoerd worden voor de klanten van het Amsterdamse Sint-Pietersgasthuis. Ook Thane situeert laatmiddeleeuwse *corrodians* in Engeland onder lagere *gentry* en 'middling sorts of townspeople' (Thane, *Old age*, 83).

63 De daglonen die in dit artikel zijn gebruikt, zijn gebaseerd op: J. De Vries en A. van der Woude, *The first modern economy. Success, failure and perseverance of the Dutch economy, 1500-1815* (Cambridge 1997) 610-611

contracten blijkbaar cash afgerekend werden. Bij de resterende 56 contracten werd er naast cash nog onroerend goed, financiële instrumenten, erfennissen en arbeid ingezet.

Tabel 2. Betaalwijze contracten Sint-Pietergasthuis (N)

	Eenpersoonscontracten		Tweepersoonscontracten	
	Commensalen	Proveniers	Commensalen	Proveniers
Alleen inkoopsum	3	7	-	1
Inkoopsum	11	21	1	3
Financieel instrument	3	8	-	-
Onroerend goed	-	4	-	-
Arbeid	3	7	1	2
Erfenis	11	25	-	5
Inboedel	2	2	-	-
Totaal	16	43	1	7

Bron: SAAG 82.

Laten we de alternatieve betaalwijzen eens bekijken, te beginnen met arbeid: sommige proveniers betaalden een (gereduceerde) inkoopsum en werkten verder voor het gasthuis. Als werknemer kregen zij kost en inwoning,⁶⁴ en zodra zij hun werkzaamheden niet langer konden voortzetten, mochten zij als proveniers in het gasthuis blijven. Deze regeling treffen we aan bij een priester, een koster, en een ziekenbewaarder.⁶⁵ Merten Roelofs., bijvoorbeeld, zou in het gasthuis als priester werken, maar bracht naast zijn goede werken ook een losrente van zes gulden per jaar mee.⁶⁶ Een andere vorm die we tegenkomen betreft een normale arbeidsverhouding maar daarbij ook het recht zich op een bepaald moment (tegen een zacht prijsje) in te kopen: de koster Claes Claesz. werd deze mogelijkheid geboden.⁶⁷ Dit ging trouwens ook verder dan het uitoefenen van formele functies: in het Sint-Pietersgasthuis verplichtten verschillende proveniers zich tot allerlei hand- en spandiensten. Ux Gerijt Yefsz. zou 'doen wat hij kan' in het gasthuis, Peter Jansz. Roethoof zou de kosterij bewaren, Griet Claes Heeren zou de brouwerij bestieren, Ziburch Jacobs de zeilmakers weduwe zou weven in de kamer in de poort, Gael Tijms en zijn vrouw Aef zouden assisteren bij de mis. De zieke Willem Gerbrantsz. zou 'alsoe god verleinde dat hij ghesunt worde... ghehouden wessen dat gasthuus to

64 De Melker, *Metamorfose*, 251-252.

65 SAAG 82 f. 22v, 28v, 30, 32v, 33, 34v.

66 SAAG 82 f. 32v.

67 SAAG 82 f. 33.

dienen in allen ding'.⁶⁸ Het beeld dat opdoemt, is er enerzijds één van proveniers – of degenen die voor hen betaalden – die op alle mogelijke manieren probeerden de inkoopsum te beperken door arbeid in te zetten, en anderzijds één van een gasthuis dat in belangrijke mate draaide op de goedkope arbeidskracht van proveniers. Het moge duidelijk zijn dat zowel de koper als verkoper hier baat bij konden hebben.

Naast arbeid zetten de proveniers ook andere zaken in, zoals onroerend goed. Ael Walichs bracht een half huis aan de Middeldam in, en de opbrengst van haar inboedel.⁶⁹ Die laatste was natuurlijk overbodig zodra iemand voorgoed naar een gasthuis vertrok. Willige Simons Slipers gaf toestemming haar inboedel te verkopen, inclusief bed, beddengoed, kussens en kleding; de opbrengst, vijf gulden, werd bij de inkoopsum gevoegd.⁷⁰ Lijsbeth Harnasmaker bracht 20 last rogge met zich mee, die het gasthuis 30 gulden opleverde.⁷¹ Vaker werd erfgoed ingezet, iets wat ook gebruikelijk was elders in Holland en vaak zelfs verplicht.⁷² De vrouw Ijsland maakte het gasthuis, samen met haar dochter, tot haar enige erfgenamen.⁷³ En bij overlijden van Hillegont zou het gasthuis twintig gulden uit de erfenis ontvangen.⁷⁴ Meyns Peter Kaerden beloofde, indien zij bij leven zou erven, het gasthuis 25 gulden te schenken.⁷⁵ De meest bijzondere erfenis betreft die van een verder onbekende ziekenbewaarder, die een verblijf als provenierster bedong, en ook bepaalde dat zij een zilveren lepel aan het gasthuis zou schenken 'tot een eewich testament om den sieken de wijn mede te geven'.⁷⁶ Kortom: om de inkoopsum te kunnen betalen, deden veel proveniers afstand van goederen die zij eenmaal in het gasthuis niet meer nodig hadden, of maakten zij het gasthuis tot erfgenaam. Getuige tabel 2 was vooral vererving gebruikelijk: in meer dan de helft van de kostkopercontracten werd het Sint-Pietersgasthuis erfgenaam gemaakt. Echter: de waarde van het erfgoed was over het algemeen gering, zeker wanneer we het vergelijken met de inkoopsummen.⁷⁷

68 SAAG 82 f. 4v, 5v, 16v, 26v, 31, 34v.

69 SAAG 82 f. 24v.

70 SAAG 82 f. 6v.; Ibidem f. 5, 5v, 16, 27, 30.

71 SAAG 82 f. 25.

72 Bijvoorbeeld het Oude Mannen- en Vrouwen Gasthuis in Amsterdam in 1550 (*Vis, De poort*, 22).

73 SAAG 82 f. 5v; ibidem f. 25.

74 SAAG 82 f. 23v.; ibidem f. 26v.

75 SAAG 82 f. 28.

76 SAAG 82 f. 28v.

77 In vier gevallen kennen we de waarde van de te vererven inboedel, die was gemiddeld 17 gulden en kwam niet boven de 20 gulden uit.

Tenslotte zetten kostkopers ook financiële instrumenten in: elf van hen brachten rentebrieven in. Baert Dirck Wiggers betaalde met een losrente ter waarde van 70 gulden de kost.⁷⁸ Willem Jansz. Beest gaf een lijfrente over van 3,75 gulden die hij had gekocht van de kerkmeesters van de Nieuwe kerk.⁷⁹ Het gasthuis ontving namens Willem ieder jaar dus een kleine vier gulden zolang de kostkoper in leven bleef. Hetzelfde gold voor de lijfrenten van Gherbrant Franssen: één van vijf gulden op de stad Amsterdam en één van vijf gulden op de stad Alkmaar.⁸⁰ Symen Hagen Stilgancmaker bracht een gulden per jaar met zich mee, verzekerd op een stuk land in Amstelveen.⁸¹ Wat opvalt, is het relatief grote aantal vrouwen dat een rentebrief inzette (8 vrouwen, 3 mannen): wellicht werden zij eerder dan mannen ‘afgescheept’ met waardepapieren bij huwelijk of overlijden van een familielid?

Dit veelvoud aan betalingsmiddelen maakt het niet eenvoudig om de inkoopsum te bepalen. In 34 contracten staat die vermeld, maar slechts in negen gevallen bleef het bij die inkoopsum. In 22 gevallen worden naast een inkoopsum ook andere betalingswijzen genoemd: financiële instrumenten, onroerend goed, arbeid en erfgoed. De negen eerstgenoemde bedragen geven natuurlijk het meest nauwkeurige beeld van de inkoopsummen. Wanneer we kijken naar eenpersoonscontracten, zien we dat het gemiddelde van twee commensalen contracten 36 gulden was, en dat van zeven provenierscontracten 58 gulden (tabel 3). Dit komt neer op resp. ca. 120 en 190 daglonen van een geschoolde arbeider. Daarnaast betaalde een enkeling alleen met de overdracht van een financieel instrument: één commensaal ter waarde van 80 gulden, en één provenier 340 gulden. Deze gegevens bieden het beste zicht op de prijzen die kostkopers betaalden: zij onderstrepen bovendien de spreiding van de prijzen – zoals gezegd waarschijnlijk vooral ten gevolge van verschillen in levensverwachting.

De meesten betaalden niet alleen een inkoopsum, maar beloofden daarboven arbeid te verrichten en/of erfgoed over te dragen aan het Sint-Pietersgasthuis. De bronnen geven geen enkele indicatie van de waarde daarvan. Zes commensalen die op deze manier hun verblijf in het Sint-Pietersgasthuis veiligstelden, betaalden gemiddeld 45 gulden; twaalf proveniers betaalden gemiddeld 106 gulden. Het is opvallend dat de inkoopsummen bij de contracten waarbij wel beloofd werd ook arbeid te verrichten en/of

78 SAAG 82 f. 30v.

79 SAAG 82 f. 6; *ibidem* f. 26.

80 SAAG 82 f. 8; *ibidem* f. 23v, 25, 27, 28, 30, 32v.

81 SAAG 82 f. 27v; *ibidem* f. 28.

erfgoed over te dragen gemiddeld hoger lagen dan die waar dit niet werd gedaan. Blijkbaar leidde het inzetten van arbeid en erfgoed grosso modo niet tot lagere inkoopsummen. Was dit omdat de mensen die nog arbeid konden verrichten relatief jong waren en daardoor hogere inkoopsummen betaalden? Of was dit omdat de regenten arbeid van ouden van dagen niet hoog waardeerden en de kans dat dezen substantieel zouden erven ook al niet zo groot achtten?

Tabel 3. Waarde eenpersoonscontracten commensalen (in gulden van 20 stuivers)

	N	Gemiddelde	Mediaan	Spreiding
Alleen inkoopsum	2	36	36	22-50
Inkoopsum + arbeid/erfgoed	6	45	48	12-65
Alleen financieel instrument	1	80	80	-
Alleen financieel instrument + arbeid/erfgoed	2	57	57	24-90
Combinatie inkoopsum en financieel instrument	2	127	127	65-190
Combinatie inkoopsum en financieel instrument + arbeid/erfgoed	1	151	151	-
Transacties met onroerend goed	-	-	-	-
Totaal	14	67	55	12-190

Bron: SAAG 82. Opmerkingen: Bij twee contracten werd bovendien nog de opbrengst van inboedel van de commensalen genoemd: 20 gulden en 20 gulden (SAAG 82 f. 5, 25). De waarde van één tweepersoonscontract was 200 gulden (SAAG 82 16v).

Tabel 4. Waarde eenpersoonscontracten proveniers (in gulden van 20 stuivers)

	N	Gemiddelde	Mediaan	Spreiding
Alleen inkoopsum	7	58	50	9-150
Inkoopsum + arbeid/erfgoed	12	106	100	38-200
Alleen financieel instrument	1	340	340	-
Alleen financieel instrument + arbeid/erfgoed	6	130	125	70-180
Combinatie Inkoopsum en financieel instrument	-	-	-	-
Combinatie Inkoopsum en financieel instrument + arbeid/erfgoed	2	79	79	58-99
Transacties met onroerend goed	3	173	60	20-440
Totaal	29	114	100	9-440

Bron: SAAG 82. Opmerkingen: Bij twee contracten werd bovendien nog de opbrengst van inboedel van de proveniers genoemd: 6 gulden en 20 gulden (SAAG 82, f. 27, 30). Van twee van de vijf tweepersoonscontracten is de inkoopsum bekend: 150 en 300 gulden (SAAG 8229v, 34).

Kijken we verder naar de tabellen 3 en 4, dan zien we dat twee commensalen en zes proveniers een financieel instrument overdroegen en daarnaast beloofden arbeid te verrichten en/of erfgoed over te dragen. Commensalen betaalden gemiddeld 57 gulden, proveniers 130 gulden. Verder kwamen ook combinaties van inkoopsum, financieel instrument en de belofte arbeid te verrichten en/of erfgoed over te dragen voor – de gemiddelden waren respectievelijk 151 en 79 gulden. Tenslotte betaalden drie proveniers niet alleen een inkoopsum, maar zetten zij ook onroerend goed in: de gemiddelde inkoopsum van deze contracten was 173 gulden, maar over de waarde van onroerend goed zwijgen de bronnen helaas. Wanneer we tenslotte alle inkoopsummen samen nemen en kijken naar het gemiddelde bedrag dat veertien commensalen betaalden voor opname – 67 gulden, of ca. 225 daglonen van een geschoold arbeider, blijkt dat er over het algemeen niet enorm hoge sommen werden betaald. Hetzelfde geldt voor het gemiddelde bedrag dat 29 proveniers betaalden – 114 gulden, of ca. 380 daglonen van een geschoold arbeider.

Samenvattend leveren onze gegevens het volgende beeld op. De commensalen contracten waarvan we weten dat er buiten de inkoopsum niets bijbetaald werd en die dus de beste indruk geven van de inkoopsummen, kostten gemiddeld 36 gulden met een spreiding van 22-50 gulden. De commensalen contracten waarbij er behalve de inkoopsummen ook arbeid en/of erfgoed werd ingezet, kostten gemiddeld 45 gulden met een spreiding van 12-65 gulden. Wanneer we proberen een conservatieve schatting maken, lijkt het redelijk om te stellen dat het gemiddelde contract zeker niet meer dan 75 gulden / 250 daglonen kostte. De proveniers contracten waarbij er buiten de inkoopsum niets bijbetaald werd, kostten gemiddeld 58 gulden met een spreiding van 9-150 gulden. De proveniers contracten waarbij er behalve de inkoopsummen ook arbeid en/of erfgoed werd ingezet, kostten gemiddeld 106 gulden met een spreiding van 38-200 gulden. Wanneer we ook hier een conservatieve schatting proberen te maken, dan lijkt het redelijk om te stellen dat het gemiddelde contract zeker niet meer dan 125 gulden/ 400 daglonen kostte. Om aan te geven hoe reëel deze schattingen zijn, toont tabel 5 het prijspeil van commensalen- en prove-

nierscontracten in andere instellingen: zowel het Leidse Sint-Hiëronymusdalgasthuis als twee Drentse kloosters rekenden vergelijkbare prijzen.⁸²

Tabel 5. Eenpersoons contracten in daglonen van een geschoold arbeider

	Commensalen	Proveniers
Vijftiende-zestiende eeuw		
Sint-Pietersgasthuis Amsterdam	250	400
Sint-Hiëronymusdalgasthuis Leiden	250	500
Mariënkamp Assen en dubbelklooster Dikninge	-	700
Zeventiende eeuw		
Gasthuizen Amsterdam en Leiden	c. 350	c. 1.000
Achttiende eeuw		
Gasthuizen Amsterdam en Leiden	c. 500	c. 2.000

Bronnen: Pietersma, 'Een praktische oplossing', 25; Zijderdijn, 'What did retirement cost'. Opmerkingen: Sint-Pietersgasthuis: 67 contracten; Sint-Hiëronymusdalgasthuis: 39 contracten; Kloosters Assen en Dikninge: 13 contracten; Gasthuizen Amsterdam en Leiden zeventiende-achttiende eeuw: 1383 contracten.

6 Gezin en goed

Wie zich tegenwoordig als migrant in Nederland vestigt en zich wil inkopen in het AOW systeem, betaalt ongeveer vijf modale bruto jaarsalarissen.⁸³ Vergelijkingen met de situatie vijfhonderd jaar geleden gaan natuurlijk deels mank, maar toch is het evident dat laatmiddeleeuwse pensioenvoorzieningen goedkoop waren: een eenvoudige oude dag kon voor het equivalent van een jaarsalaris aangeschaft worden. In de vroegmoderne tijd zien we echter al een sterke stijging van de kosten van commensalencontracten, naar twee jaarsalarissen (tabel 5). De oorzaken hierachter moe-

82 Op basis van 13 inkoopsummen (J. Pietersma, 'Proveniers in Assen en Dikninge. Een praktische oplossing voor een praktisch probleem', *Waardeel* 2006-3 (2006), 22-29, 25). Voor laatmiddeleeuws Gent zijn inkoopsummen ter waarde van 13 tot 267 daglonen van een geschoolde arbeider bekend. Deze waarden zijn slechts beperkt vergelijkbaar met de Amsterdamse: de Gentse inkoopsummen werden betaald door mensen die zich inkochten in proveniershuizen van het ambachtsgilde waar zij lid van waren – en lidmaatschapsgeld aan betaalden (Marechal, 'Armen- en ziekenzorg', 277).

83 Wie tussen 1962 en 2012 buiten Nederland heeft gewerkt tegen een modaal salaris (waarbij we uitgaan van het modale salaris in 2012: 22.600 euro) en zich in 2014 wilde inkopen in het AOW systeem, betaalde ruim 110.000 euro. Prijsopgave van de website van de Sociale Verzekeringsbank (<https://secure5.svb.nl/wizard-migranten/flow/wizardimmigrant?execution=e1s10; geraadpleegd 15-1-2014>).

ten gezocht worden in de dalende koopkracht, waardoor het levensonderhoud van de commensalen en proveniers duurder werd, en ook de dalende rentevoet, waardoor het voor instellingen die kostkopers opnamen lastiger werd om met het ingelegde kapitaal geld te verdienen.⁸⁴ Een nog sterkere stijging valt waar te nemen bij de provenierscontracten, waarvoor men in de achttiende eeuw ruim driemaal zoveel moest werken. In deze laatste paragraaf staan we stil bij de gevolgen van de relatief lage pensioneringskosten in de late middeleeuwen.

In sterk geïndividualiseerde samenlevingen zijn commerciële oudedagsvoorzieningen niet weg te denken. De start van individualiseringsprocessen, waarbij individuen zich steeds meer emanciperen van familieleden, wordt sinds enkele decennia in de pre-industriële periode gezocht. Historici hebben betoogd dat de wortels van het hedendaagse kerngezin veel verder teruggaan dan aanvankelijk werd gedacht. Donald Haks, die onderzoek deed naar het gezinsleven tijdens de Republiek, suggereerde dat de oorsprong van het kerngezin in Holland in de veertiende eeuw gelegen zou hebben.⁸⁵ Deze suggestie werd vervolgens door Peter Hoppenbrouwers uitgewerkt, in een baanbrekend artikel.⁸⁶ Hij signaleerde in de late middeleeuwen een afname van de invloed van de 'maagschap', de verwanten tot in de vierde graad die aanvankelijk nog invloed op huwelijk en vererving hadden. Ave van der Zipe, die we eerder al tegenkwamen als de vrouw die in 1395 kostkoper werd in het Sint-Pietersgasthuis, had toestemming nodig van een voogd en 'hoir vier vierendelen als men ze naiste conde gecrighen'.⁸⁷ De laatsten waren vertegenwoordigers van de maagschap, die toezicht uitoefenden op de vervreemding van Ave's huis en erf. Zulke verre verwanten hadden in de zestiende eeuw veel van hun invloed verloren; tegen die tijd was het veel meer individualistische kerngezin definitief doorgebroken.

Over de oorzaken achter deze verschuiving bestaat nog geen consensus: aan de ene kant zijn er historici zoals David Reher, die wijzen op culturele veranderingen tijdens de middeleeuwen, vooral ingegeven door de gewijzigde houding van de kerk ten opzichte van het huwelijk.⁸⁸ Hij kreeg navolging van De Moor en Van Zanden, die eveneens een cultureel bepaald

84 Zuijderduijn, 'What did retirement cost?'.

85 D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de en 18de eeuwse gezinsleven* (Leiden 1982) 226.

86 Hoppenbrouwers, 'Maagschap en vriendschap'.

87 Van der Laan, *Oorkondeboek*, 481.

88 D.S. Reher, 'Family ties in Western Europe: persistent contrasts', *Population and development review* 24 (1998) 203-234.

typisch Noordwest-Europees familiesysteem zien. Dit Europees huwelijkspatroon, dat onder meer werd gekenmerkt door een relatief hoge huwelijksleeftijd, een groot percentage alleenstaanden, en neolokaliteit, lag volgens deze auteurs ten grondslag aan de economische ontwikkeling die Noordwest-Europa in de vroegmoderne tijd doormaakte.⁸⁹ Deze visie is echter niet onomstreden. Tony Wrigley en Roger Schofield menen dat de huwelijksleeftijd niet zozeer bepaald werd door cultuur, maar door de economische conjunctuur: bij slechte vooruitzichten stelden jongeren het huwelijk uit.⁹⁰ Ook Steven Ruggles keerde zich tegen het idee van een cultureel bepaald familiesysteem. Hij wees op de tanende invloed van de landbouw in Noordwest-Europa, die het al vroeg minder noodzakelijk maakte kinderen aan het ouderlijk huishouden te binden.⁹¹ In zijn visie was het de ontwikkeling van economische structuren die het huwelijkspatroon veranderde – en dus niet andersom. Zijn visie raakt aan die van Katherine Lynch, die benadrukte hoe urbanisatie leidde tot schaalvergroting waardoor familierelaties onder druk kwamen te staan. Waar familiestructuren tanende waren, werden deze deels vervangen door nieuwe sociale structuren zoals broederschappen.⁹² De opkomst van commerciële bejaardenhuizen, eerst in het vroeg verstedelijkende noordoosten en zuiden van de Lage Landen, later ook in Holland, moet waarschijnlijk binnen deze context begrepen worden.

Hoe het ook zij: in Holland, dat in de late middeleeuwen steeds minder afhankelijk werd van landbouw,⁹³ en daarnaast een proces van urbanisatie doormaakte,⁹⁴ werden banden tussen familieleden zwakker. Eén van de manieren om een ellendige oude dag te voorkomen was het sparen voor de oude dag: door te investeren in financiële instrumenten, maar ook door spaargeld in te zetten om kostkoper te worden in gasthuizen zoals dat van Sint-Pieter, waarbij de relatief lage inkoopsummen brede lagen van de bevolking in staat stelden om zorg te dragen voor hun oude dag. Het

89 De Moor en Van Zanden, 'Girlpower'.

90 E.A. Wrigley en R.S. Schofield, *The population history of England, 1541-1871: a reconstruction* (Londen 1981) 451-453.

91 S. Ruggles, 'Reconsidering the Northwest European family system. Living arrangements of the aged in comparative historical perspective', *Population and development review* 35 (2009) 249-273, 259, 264.

92 K.A. Lynch, *Individuals, families, and communities in Europe, 1200-1800: the urban foundations of Western society* (Cambridge 2003) 14-15.

93 Van Zanden, 'Taking the measure', 135-136 and 138 table 3; Van Bavel, 'Early proto-industrialization'.

94 B.J.P. van Bavel en J.L. van Zanden, 'The jump-start of the Holland economy during the late-medieval crisis, c. 1350 – c. 1500', *The economic history review* 57 (2004) 503-532.

register van het Sint-Pietersgasthuis laat zien dat sommigen allerlei noodgrepen toepasten, zoals het inzetten van arbeid. Anderen rekenden cash af en hadden wellicht gespaard voor hun oude dag, of gebruikten onroerend goed waarin zij wellicht doelbewust hadden geïnvesteerd als betaalmiddel. De laatste handelswijze is om twee redenen een interessante. Allereerst onderstreept het de gewijzigde verhoudingen binnen de familie: aanvankelijk hadden familieleden en ‘magen’ nog veel te zeggen over de vervreemding van onroerend goed buiten de gebruikelijke erfplating, maar aan het einde van de middeleeuwen was hier blijkbaar weinig sprake meer van.⁹⁵ Ten tweede is het waarschijnlijk dat deze vorm van vervreemding van onroerend goed bijdroeg aan het verdwijnen van zelfstandige boeren. In de loop van de zestiende eeuw verkochten veel armlastige kleine boeren hun land, om vervolgens als landarbeider voort te ploeteren, of naar de stad te trekken.⁹⁶ Het is verleidelijk hier te wijzen op een mechanisme, waarbij het veranderende huwelijkspatroon enerzijds de vraag creëerde naar commerciële oudedagsvoorzieningen door de verzwakking van de familiebanden, en anderzijds ook het middel creëerde om deze te financieren door vervreemding van erfgoed mogelijk te maken. Het gevolg was de opkomst van het institutioneel grootgrondbezit, zoals dat van gasthuizen.⁹⁷

In hoeverre men ook anticipeerde op ouderdom door geld opzij te leggen, is vooralsnog moeilijk vast te stellen. We weten dat sociale midden groepen in de late middeleeuwen vaak beschikten over behoorlijke bedragen aan spaargeld – gemiddeld ter waarde van 160-200 daglonen van een geschoolde arbeider.⁹⁸ Daarmee zouden zij al een eind op weg geweest zijn naar een oudedagsvoorziening en wellicht wendde een deel van de klanten van het Sint-Pietersgasthuis dergelijk spaargeld inderdaad aan om zich in te kopen. Spaargedrag lijkt in ieder geval waarschijnlijk wanneer klanten het Sint-Pietersgasthuis betaalden met behulp van lijfrenten en losrenten:

95 Martha Howell wees ook op de veranderende houding ten opzichte van bezit in de late middeleeuwen (M.C. Howell, *Commerce before capitalism in Europe, 1300-1600* (Cambridge 2010).

96 B. van Bavel, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries 500-1600* (Oxford 2010) 242, 259-260.

97 De toename van het institutioneel grondbezit in Holland in de zestiende eeuw is beschreven in: B.J.P. van Bavel, 'Rural development, landownership and tenurial right in Holland (14th-17th centuries) in: O. Gelderblom (red.) *The political economy of the Dutch Republic* (Londen 2009) 167-198.

98 J. Zuijderduijn, 'Who hoarded in Holland? Evidence from the tax registers of Edam, fifteenth to sixteenth centuries' (working paper 2013; <https://leidenuniv.academia.edu/JacoZuijderduijn>). In Edam bezat 30% van de huishoudens uit de sociale middengroepen, en 35% van de elite huishoudens spaargeld in 1514.

mensen investeerden dan in deze financiële instrumenten in de wetenschap dat zij deze later eventueel konden inwisselen tegen zorg. Op deze manier lijkt de laatmiddeleeuwse kapitaalmarkt *life-cycle saving* gefaciliteerd te hebben.⁹⁹

7 Besluit

De rederijker Anthonis de Roovere zinspeelt in zijn dichtwerk 'Pap ende broodt in doude daghen' op een miserabele oude dag. Voor mensen uit lagere sociale groepen, zoals de klimmers die kerktorens bouwden en pelgrims, was het lastig zich hiertegen te wapenen door vermogen op te bouwen of te investeren in financiële instrumenten: zij moesten maar vertrouwen op Gods goedheid. De iets beter gestelden uit de sociale midden-groepen konden wel maatregelen nemen, onder meer door te betalen voor een kostkopercontract. Zij kozen voor een non-familiale constructie: huisvesting en verzorging door niet-verwanten, gefinancierd door kapitaal (spaargeld, land, een huis) over te dragen aan niet-verwanten. Daarmee braken zij met een meer traditionele constructie, die was geënt op huisvesting en verzorging door verwanten, met als tegenprestatie de doorgifte van kapitaal bij erfing: het erfgoed bleef dan binnen de familie.

Welke onderhandelingen er voorafgingen aan het kostkopen valt helaas niet te achterhalen. Globaal waren er twee opties: erfnemers verzorgden erflaters en werden uiteindelijk beloond met erfgoed, of erfnemers zagen af van verzorging en (een deel van) hun erfdeel. De laatste optie was waarschijnlijk aantrekkelijk voor migranten of erfnemers die anderszins weinig konden met het erfdeel dat in het verschiet lag. En het is ook denkbaar dat in veel gevallen het erfdeel weinig voorstelde: een lapje slechte grond, een bouwvallig huisje. Wat moesten erfnemers die een bestaan als ambachtsman hadden opgebouwd daarmee? Het is daarom goed mogelijk dat juist binnen de sociale middengroepen het erfgoed eenvoudig niet toereikend was om erfnemers ertoe te brengen 'mantelzorg' te verlenen. Daarnaast werd de stedelijke samenleving natuurlijk ook gekenmerkt door een omvangrijke groep *singles* voor wie er weinig te onderhandelen viel:¹⁰⁰ zij

99 *Life cycle saving*, het sparen voor moeilijke momenten gedurende de levenscyclus, zoals het opzetten van een eigen huishouden en de oude dag is beschreven door: U. Pfister, 'Rural land and credit markets, the permanent income hypothesis and proto-industry: evidence from early-modern Zurich', *Continuity & change* 22 (2007) 489-518.

100 M. van der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland, 1600-1800* (Amsterdam 2013) 21.

waren op zichzelf aangewezen en kozen er allicht voor met instellingen zoals het Sint-Pietersgasthuis in zee te gaan.

Voor instellingen als het Sint-Pietersgasthuis, die gewend waren een omvangrijk goederencomplex te beheren, was dit erfgoed wel interessant. Bovendien konden zij ouderen op een efficiënte manier verzorgen, onder meer dankzij verschillende schaalvoordelen, waaronder eigen brood- en bierproductie. Zeker in de periode rond 1500, waarin het aantal kloosterlingen snel afnam en de armenzorg werd bekritiseerd, vormden de betalende kostkopers een aantrekkelijk alternatief voor noodlijdende instellingen. Deze ontwikkelingen aan de aanbodzijde sloten naadloos aan op ontwikkelingen aan de vraagzijde: toenemende individualisering in de verstedelijkte gebieden van de Lage Landen leidde tot een professionaliseringsslag op het gebied van ‘pap en brood tijdens de oude dag’. In navolging van instellingen zoals het Sint-Pietersgasthuis richtte het stadsbestuur van Leiden in 1526 in een leegstaand klooster een soort bejaardenhuis op. Het werd publiekelijk aangekondigd als een plaats met *goede open lucht en goet bescheyt* – veel frisse lucht en goede verzorging,¹⁰¹ waar enigszins vermogende bejaarden hun oude dag konden doorbrengen. De tijd was er rijp voor.

About the author

Jaco Zuijderduijn (1976) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij promoveerde aan de Universiteit Utrecht en publiceerde *Medieval Capital Markets: Markets for Renten, State Formation and Private Investment in Holland (1300-1550)* in 2009. Zuijderduijn doet onderzoek naar de economische en sociale geschiedenis van de pre-industriële periode en is als docent en postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de sectie economische en sociale geschiedenis van de Universiteit Leiden. E-mail: c.j.zuijderduijn@hum.leidenuniv.nl

101 C. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot de 16^e eeuw* (Den Haag 1908) 78.

